
Стела Дерменджиева / Stela Dermendzhieva
Ирена Радева / Irena Radeva

**ФУНКЦИОНАЛНАТА ГРАМОТНОСТ В КОНТЕКСТА
НА ГЕОГРАФСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И НОВАТА
ОБРАЗОВАТЕЛНА ПАРАДИГМА**

*Functional Literacy in the Context
of the Geographical Education
and new Educational Paradigm*

Summary: A number of factors again put the focus of public attention to literacy, as a fundamental human right and as a guarantee of personal and public prosperity. The adopted National strategy to promote and improve literacy (2014–2020), defines it as a base to mark the economic growth and prosperity and to improve socio-economic conditions.

In our educational reality the concept of “literacy” varies in its range and scope, and if traditionally we associate linguistic knowledge and skill with literacy, it is increasingly used in a broader sense as a set of “literacies” or even as a synonym for competences.

Communicative oriented training, placing the student at the center of the educational process and turning it into an active part in this process make the topic of functional literacy especially important. Correlated to state educational standards and curriculum, elements of functional literacy appear on as expected learning outcomes at the end stages of education.

School geography holds huge potential for construction and development of key competencies that underlie functional literacy. These competences defined as knowledge, skills and attitudes lead to connectivity of the individual abilities and social objectives, and can contribute to a successful personal, professional and social realization. Geographical education, by nature of geography as a bridge between the natural and the social sciences block can realize in the utmost the educational paradigm – the discarding of the “knowing” and the imposition of the “educated” man. Step in this direction is the formation of natural science literacy, preparing students for active citizenship, how to cope in the labor market and in society based on knowledge.

Key words: literacy, functional literacy, natural science literacy, geographical education

Връщайки се в годините назад, наивно сме смятали проблема за грамотността и ограмотяването в българската образователна система за преодолян. Редица фактори, като обществените и социални промени в страната, достъпът до образование, отпадането от образователната система, резултатите от национални оценявания, международни изследвания и др. отново поставят във фокуса на общественото внимание грамотността като фундаментално човешко право

и като гаранция за личен и обществен просперитет. Проблемът с ниската грамотност провокира Европейската комисия да създаде експертна група по въпросите на грамотността и да рамкира приоритетната цел на съюза до 2020 г. – намаляване дела на учениците с проблеми при писането, смятането и природо-математическите науки под 15%.

Терминът „грамотност“ е променял своята смислова натовареност в исторически план – от времето на Цицерон, за когото грамотни са били всички онези, „които са умели да четат на латински език“, през епохата на реформаторите, когато за грамотни са се считали тези, „които могат да четат и пишат на родния си език“ (1).

В образователната ни реалност понятието „грамотност“ също мени своите граници и обхват. Свързвано традиционно с езикова грамотност (умения за четене, писане, слушане и говорене), то все повече се употребява и в смисъл на математическа, информационна, дигитална, здравна, екологична или грамотност в областта на природните науки. Разглеждайки ценностната система на подрастващите млади поколения, се формулира понятието „морална грамотност“ и интегративни понятия като „функционално-морална“ и „функционално-етична“ грамотност. Така грамотността придобива по-широк смисъл като комплекс от „грамотности“ или дори като синоним на компетентности.

Появяват се понятия като „начална“, „вторична“, „базова“, „необходима“, „функционална“, „комплексна“ или „многоаспектна“ грамотност като равнища на усвоени умения. Комуникативно ориентираното обучение, поставянето на ученика във фокуса на образователния процес и превръщането му в активната страна в този процес правят темата за функционалната грамотност особено важна.

За „функционална грамотност“ започва да се говори през 50-те год. на ХХ в. в програма на ЮНЕСКО за ликвидиране на неграмотността сред възрастното население на света, където за функционално грамотен човек се определя „този, който може да участва в дейности, в които грамотността е условие за ефективно функциониране на неговата група и общност и която му дава възможност .....за усъвършенстване и развитие на общността“ (8, с.4).

Още при създаването си този термин е носил в себе си допълнителна конотация като „социално грамотен“, „правно грамотен“, „технически грамотен“, „здравно грамотен“ (6, с. 206).

Оценявайки грамотността като фактор за икономически растеж и подобряване на социално-икономическите условия, и в съответствие с приоритетите на ЕС, правителството прие Национална стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността (2014–2020). Налице са политики и планове за преодоляване на проблема както в рамките на училищното образование, така и извън него. В този стратегически документ функционалната грамотност се определя като „способността на личността да открива, подбира, извлича, анализира и синтезира информация от различни по своя характер източници и да я използва за създаване на текст в зависимост от конкретния контекст за постигане на дадена цел“ (8, с. 5).

Н. Стойчева определя функционалната грамотност и като качество на личността и разглежда понятието в три аспекта, като:

- степен на компетентност, притежавана от относително самостоятелен орган, за да може да функционира в дадена област;
- система от компетенции, които влизат във взаимодействие;
- система от компоненти, формиращи определено ниво на образованост, т.е. качество на личността (6, с. 205).

Концепцията на PISA за функционална грамотност в областта на четенето се основава на разбирането, че това е умението за разбиране, осмисляне и използване на писмени текстове за постигане на конкретни цели, за развиване потенциала на личността и за нейното пълноценно участие в обществения живот, т.е. за функционална грамотност може да се говори тогава, когато четенето и писането се владеят като самостоятелни практики с мотивация за употреба и така се интегрират в социалното поведение на личността в различни сфери (8, с. 5).

Програмата за международно оценяване на учениците (PISA) използва в своите периодични изследвания измерване именно на функционалната грамотност в нейните два аспекта:

- умения за прилагане на знания в ежедневието;
- наличие на знания и умения за упражняване на определени функции.

С поставените за решаване задачи в рамките на международното изследване се определят уменията за прилагане от страна на учениците на знания и умения в ключови познавателни области чрез анализ и предлагане на решения в близки до реалните ситуации. Сред познавателните области на изследване на функционалната грамотност са и природните науки или природонаучната грамотност.

С лавинообразното нарастване на информационните източници, развитието на науката, техниката и технологиите се засилва интересът към природонаучната грамотност, към начините и пътищата за нейното формиране. Макар и формулирано в края на 50-те год. на миналия век, това понятие все още няма точно определение и остава отворено, с широки параметри. То отразява осъзнатата връзка общество – наука. Благосъстоянието на обществото зависи от развитието на науката, а значимостта на всяко научно откритие може да бъде оценено само от научнограмотни хора.

Грамотността по природните науки се определя като познание и използване на това познание „за дефиниране на проблем, придобиването на ново знание, обясняване на научни явления и процеси и извеждане на аргументирани заключения; разбиране на характерните особености на природните науки като част от познанието за света; разбиране как природните науки формират познанието си и методите, които използват за това“ (5).

Природонаучната грамотност формира до голяма степен светогледа на човека – възгледите и представите му за света (природата и обществото) и мястото му в него. Формират се жизнени позиции, убеждения, отношения и ценности.

Основна цел на задължителното училищно образование е формирането на природонаучна грамотност с основни проявления:

- разбиране на понятия, принципи, процеси и явления в природата;
- прилагане на научни знания в реални житейски ситуации за решаване на проблеми и за придобиване на нови знания;
- оценяване на научни и технологични постижения и въздействието им върху живота на хората, икономиката, обществото;
- усвояване на елементи на научно изследване – дифиниране на проблем, използване на научни методи и подходи в ежедневни ситуации;
- познаване възможностите на науката и оценяване на научните рискове (2).

Отчитайки постиженията на българските ученици по природни науки – PISA 2006, 2009, 2012, колектив от Центъра за контрол и оценка на качеството на училищното образование (ЦКОКУО) прави извода, че в учебните програми по отделните предмети от КОО „Природни науки и екология“ (физика и астрономия, химия и опазване на околната среда и биология и здравно образование) липсва научен подход за единство и взаимовръзки при изучаването на отделните науки, нарушени са междупредметните връзки и това прави невъзможно преподаването на природните явления и процеси в цялост. Анализът на резултатите от задачата „Температура на земята“ налагат разбирането, че ако учениците не могат да дефинират научен проблем и след това да интерпретират данните по адекватен начин на изискванията на реалния живот, то те не притежават необходимата грамотност по природни науки (7, с. 649).

В задачата „Различен климат“ изводът е, че учениците не умеят да избират и комбинират различни начини за представяне на информацията и да ги пренасят върху реални ситуации.

Посочените примерни задачи, използвани в международното изследване, са пряко свързани с географията, въпреки че тя, като учебен предмет, не беше включена в културно-образователна област „Природни науки и екология“ по действащата до 01.08.2016 г. нормативна база за средното образование. Този факт кореспондира с резултатите и извода – „интердисциплинарен подход между география и физика и другите природни науки все още е рядкост в преподаването в българското училище“ (7, с. 662).

Фактор, определящ тези резултати, се явява до голяма степен и самата образователна система. Влиянието ѝ се свързва с използваните различни учебни планове в различните видове училища, с качеството на учебните програми и с използваните стратегии за учене. Оценката в образователната система очертава превес на стратегиите за запаметяване и възпроизвеждане пред стратегиите за контрол и развиващите стратегии. Въпреки навлизането на много методи и подходи за активно обучение и учене, традиционното преподаване на природните науки у нас преобладава и се съсредоточава върху научното обяснение на природните процеси и явления. Промяната на фокуса в процеса на обучение, налагането на активното учене и критическото мислене водят до приложимо знание и формиране на функционално грамотни млади хора.

Формирането на функционалната грамотност, според Г. Бижков, е процес, който започва най-напред от семейството, след това преминава през училището и накрая се стига до личностната реализация на индивида (1, с. 46).

Изграждането на функционална грамотност в структурата на средното образование зависи от времето за обучение, необходимо за подготовката и реализацията в обществения живот, както и от възможността да се решават конкретни житейски задачи. Съотнесена към ДОО/ДОС и учебните програми, основата за придобиване на функционална грамотност се поставя в началното училище, гради се постъпателно в рамките на прогимназиалния етап, като елементите на функционална грамотност се извеждат за очаквани резултати от обучението в края на основното образование и се очаква всеки ученик да я притежава преди края на задължителното си образование.

Функционалната грамотност, възприемана като цел на образованието, непрекъснато променя своята композиция като съвкупност от грамотности според изискванията на отделни функции на личността в обществото (1).

В съвременната образователна реалност функционалната грамотност е база за разбиране, тълкуване, създаване и критична оценка на информацията т.е. за изграждане на компетентности, формиращи комплексната грамотност на личността.

Училищната география притежава огромен потенциал за изграждане и развитие на тези ключови компетентности, които стоят в основата на функционалната грамотност. Компетентностите, дефинирани като знания, умения, отношения и ценности, водят до свързаност на индивидуалните способности на личността със социалните ѝ цели и могат да допринесат за успешна лична, професионална и социална реализация. Географията подготвя учениците за активен граждански живот, успешно справяне на пазара на труда и в общество, базирано на знание. Това произтича от нейния предмет, който дава възможност да се формират знания и умения не само за природата или социума, но и за връзките и взаимодействието между природа – общество – стопанство.

В този смисъл се формират специфични за географията компетентности – за откриване на зависимости и влияния, обяснение и прогнозиране на явления, прилагане на модели от една сфера в друга, разпознаване проявяванията на физични закони в природата, за формиране на граждански и културни компетентности и т.н.

Географията, като междинна наука и своеобразен мост между природния и обществения блок науки, разполага с най-голям потенциал за взаимно проникване и интегриране на знания, принципи и теории с други науки. Разполагайки с този арсенал и прилагайки подходящи методи, географското образование може да обогатява представите на учениците, да реструктурира използваните от обучаемите начини на мислене, да формира нови личностни особености, да създава нова мотивация, ново отношение към действителността и в крайна сметка към самите знания. Ценностите, като „идеално“ ниво на компетентнос-

тите, присъстват експлицитно и имплицитно в географското познание, защото географията като наука и учебна дисциплина има едно предимство – пространството.

Географията създава пространствени представи за обектите и явленията, формира умения за пространствена ориентация в реалното пространство, умения за неговото условно изобразяване и виртуално ориентиране в модела. В образователния процес по география се полагат основите на систематизирано познание за политическата и стопанска организация на обществото. Формира се географското мислене и ценностна система, които изграждат качества – ключови за успешна житейска реализация на обучаваните.

Разкривайки междупредметни връзки, обучението по география създава стройна йерархична система от знания при учениците и умения за прилагане на наученото на практика. По този начин младите хора се учат да мислят, да търсят общото и отличителното, да оценяват научни концепции по отношение приложимостта им в реалността. Провокирането на мисълта, търсенето, анализът подпомагат развитието на интелекта, мисловната дейност и въображението.

Така географското образование провокира непрекъснатия процес на актуализиране на по-рано възприети знания, процес на обогатяване на интелектуалното ниво, на търсене и откриване на нови идеи, връзки и зависимости и има ключова роля за формиране на функционална и комплексна грамотност.

Географското образование, чрез същността на географията като своеобразен мост между естествения и общественния блок науки, може да реализира в най-голяма степен образователната парадигма – отказа от „знаещия“ и налагането на „образованя“ човек. Стъпка в тази посока е формирането на функционално грамотни млади хора, подготвени за активен граждански живот, успешно справяне на пазара на труда и в общество, базирано на знание.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бижков, Г. и колектив.** Равнище на грамотността на 9–10-годишните деца в света. – Педагогика, 12, 2004. [Bizhkov, G. i kolektiv Ravnishte na gramotnostta na 9–10-godishnite detsa v sveta. – Pedagogika, 12, 2004].

2. **Гайдарова, М., Манев, С., Петкова, Р., Георгиев, Г.** Анализ на националните стандарти и учебни програми по природни науки по отношение на компетентностния подход в PISA. – Стратегии на образователната и научната политика, София: НИОН „Аз Буки“, 3, 2015, с. 327–337. [Gaydarova, M., Manev, S., Petkova, R., Georgiev, G. Analiz na natsionalnite standarti i uchebni programi po prirodni nauki po otnoshenie na kompetentnostniya podhod v PISA. – Strategii na obrazovatelната i nauchната politika, Sofiya: NION „Az Buki“, 3, 2015, s. 327–337].

3. **Дерменджиев, А.** Географски анализи. В. Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2004. [Dermendzhiev, A. Geografski analizi. V. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2004].

4. **Дерменджиева, С., Събева, П. Димитрова, Б.** География и образование Методика на обучението по география, I част. В. Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2010. [Dermendzhieva, S., Sabeva, P. Dimitrova, B. Geografiya i obrazovanie Metodika na obuchenieto po geografiya I chast. V. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010].

5. **Петрова, С., Василева, Н.** Природните науки, училището и утрешният свят – В: Резултати от участието на България в Програмата за международно оценяване на учениците – PISA – 2009, ЦКОКУО. София, 2010. [Petrova, S., Vasileva, N. Prirodnite nauki, uchilishteto i utreshniyat svyat – V: Rezultati ot uchastieto na Balgariya v Programata za mezhdunarodno otsenyavane na uchenitsite – PISA – 2009, TsKOKUO, Sofiya, 2010].

6. **Стойчева, Н.** Педагогика на технологичната подготовка. Шумен: Фабер, 2009, с. 205–207. [Stoycheva, N. Pedagogika na tehnologichnata podgotovka. Shumen: Faber, 2009, s. 205–207].

7. **Шуманова, Г., Минева, К.** Анализ на постиженията на българските ученици по природни науки през призмата на трите фактора – учебни програми, преподаване, оценяване. – Стратегии на образователната и научната политика. София: НИОН „Аз Буки“, 6, 2014, с. 639–668. [Shumanova, G., Mineva, K. Analiz na postizheniyata na balgarskite uchenitsi po prirodni nauki prez prizmata na trite faktora – uchebni programi, prepodavane, otsenyavane. – Strategii na obrazovatelната i nauchната политика. Sofiya: NION „Az Buki“, 6, 2014, s. 639–668].

Интернет източници [Internet iztochnitsi]:

8. Национална стратегия за насърчване и повишаване на грамотността (2014 – 2020 г.) – <<http://www.mon.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=143strategy.bg>> (04.01.2017 г.) [Natsionalna strategiya za nasarchavane i povishavane na gramotnostta (2014 – 2020 g.)].